

UDK 321.01:323.1(497)"18/19"
323.281(497.1)"19"
316.356.4.(497)

Vladimir Petrović
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

ETNICIZACIJA ČIŠĆENJA U REČI I NEDELU **Represija i njena naučna legitimizacija***

Rezime: Istražujući genezu sintagme “etničko čišćenje” u srpskom jeziku, članak proširuje postojeća istraživanja koja nastanak pojma smeštaju u kontekst jugoslovenske krize i rata u Bosni. Prve upotrebe sintagme “etnički čistog” lociraju se u projektima nacionalne homogenizacije nastalim tokom Drugog svetskog rata. Interpretiraju se kao ishod dugotrajnog procesa u kojem je termin *čišćenje*, korišćen u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka da označi uklanjanje političkih prepreka i protivnika, etniciziran pod uticajem razvoja nauka o čoveku. Eksplozivna se smesa znanja i moći, nauke i nasilja, karakteristična za visoku modernu, prati kroz međuratne predloge rešavanja manjinskog pitanja. Drugi svetski rat se sagledava kao katalizator koji je omogućio i pojmovnu i praktičnu artikulaciju projekata nasilne homogenizacije društva, u kojima su manjinske grupe sagledavane kao prepreka koju treba ukloniti.

Ključne reči: “Etničko čišćenje”, “etnički čisto”, etnopolitika, nacionalna homogenizacija, represija.

Sa žaljenjem se mora primetiti da se neveliki fundus srpskog doprinosa svetskoj jezičkoj baštini uvećao. Uz bok vampiru i šljivovici, srpskim se poreklom u stranim etimološkim rečnicima ističe odnedavno sintagma “etničko čišćenje”. *Ethnic cleansing* na engleskom, *ethnische Säuberung* na nemačkom, *nettoyage ethnique* na francuskom, *эò ническая чистò ка* na ruskom, žalosni su lingvistički nusprodukti rata u kojem je nestala socijalistička Jugoslavija. Kreatori jezika rata su jačali svoje borbene položaje kako arhaizmima, tako i neologizmima, ostavljajući jezički prostor miniranim i kontaminiranim terminima kojima ni mnogi od neslavnih protagonista ove borbe ne znaju poreklo. Tako je i sa pojmom “etničko čišćenje”. Prava etimološka potera, i na prostoru bivše Jugoslavije, i na globalnom nivou, susretala se sa ozbiljnim problemima.

* Članak je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekat br. 147039).

Neobična fascinacija terminom i njegova popularnost u savremenom političkom, medijskom i naučnom diskursu otežala je potragu za poreklom pojma koji je Ahmed Akbar nazvao “metaforom našeg vremena.”¹ Malo je ko zadovoljan ovom metaforom, koja represivnu, kriminalnu politiku deportacija i prinudnih iseljavanja, pljačke, ubistava i silovanja, zločina protiv čovečnosti i genocida, naziva *čišćenjem*. Velik broj autora se buni protiv eufemističkog, pozitivnog konotiranja prljave prakse sistematskog kršenja ljudskih prava, a svoj bunt iskazuje stavljanjem pojma pod navodnike ili njegovim izbegavanjem.² Stoga je i razumljivo što se niko ne grabi za autorstvo nad notornim izrazom i što je njegova geneza umnogome zamagljena.

Sintagma “etničko čišćenje” nesumnjivo duguje svoju rasprostranjenost ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Krajem 1991. i tokom 1992. pojavila se gotovo istovremeno u srpsko-hrvatskom i engleskom obliku u političkim izjavama i elektronskim medijima. Njeno nejasno poreklo je ubrzo privuklo pažnju istraživača. Dražen Petrović je sugerisao da je termin nastao posuđivanjem iz vojnog vokabulara Jugoslovenske Narodne Armije.³ Rajko Muršič je podsetio da pojam predstavlja derivaciju termina “etnički čisto”, koji se pojavio “u jugoslovenskom diskursu... posle 1981. na Kosovu, sa optužbom od strane srpskih i federalnih vlasti da kosovski Albanci navodno planiraju da stvore Kosovo bez Srba”.⁴ Kontinuitetom u terminologiji pozabavili su se Slaven i Bartol Letica, koji su u retorici “etničke čistoće” videli okosnicu predratne i ratne srpske propagande.⁵ Norman Najmark je ove interpretacije objedinio zaklju-

- 1 Ahmed Akbar, “Ethnic Cleansing: a Metaphor for our time?”, *Ethnic and racial studies*, vol. 18, no. 1, 1995, 2.
- 2 Različita mišljenja o svrsishodnosti pojma u: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia. The Policy of “Ethnic Cleansing”*, College Station: Texas A&M University Press 1995; Klejda Mulaj, *Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia in the 1990s: A Euphemism for Genocide?*, u: Stephen Vardy et alia, (prir.), *Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe*, Boulder: Social science Monographs, 2003, 693-713; Alfred Rieber, (prir.), *Forced Migrations in Central and Eastern Europe*. Portland, OR: F. Cass, 2000, 3.
- 3 Dražen Petrović, “Ethnic Cleansing—An Attempt at Methodology”, *5 European Journal of International Law* (1994), 1.
- 4 Rajko Muršič, “Jugoslovenska mračna strana ljudske prirode: pogled iz slovenačke slepe mrlje”, u: Džeoel M. Halpern, Devid A. Kaidikel, *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002, 85. Alice Krieg-Planque, “*Purification ethnique*”. *Une formule et son histoire*, Paris: CNRS Editions, 2003, sistematski je pratila transformacije ovih termina, sistematizujući njihovu dinamiku u period protokoncepta (1980-1992) i koncepta (1992-1994).
- 5 Slaven Letica, Bartol Letica, *Postmodernity and Genocide in Bosnia. “Ethnic Cleansing”: The Great Fraud of our time*, Zagreb 1997, 19.

čkom da “termin zapravo dolazi iz srpskoga jezika, zapravo su Srbi bili ti koji su ga prvi upotrebili kako bi opisali ono što im se, navodno, događalo na Kosovu tokom 80-ih godina prošlog stoljeća. Tvrđilo se, naime, da Albanci na Kosovu provode kampanju etničkog čišćenja Srba. Pokazalo se na početku bosanskog rata da je taj termin i dalje bio živ i da su ga preuzeli i preveli strani novinari kako bi opisali ono što se događalo Bošnjacima koji su živjeli na teritoriju koji su osvojili Srbi.”⁶

Ova istraživanja nesumnjivo osvetljavaju dinamiku buđenja nacionalizma i vođenja manipulativne politike etničkim identitetima u poslednjoj deceniji bivše Jugoslavije. Međutim, metodološki razlozi i empirijski nalazi upućuju na hronološki i disciplinarno šire postavljanje problema. Ne sme se prevideti da se sintagma “etničko čišćenje” sastoji od dva snažna simbola koja imaju svoju složenu predistoriju. Njeno proučavanje osvetljava kako kontinuitete i međuodnose u razvoju srpskih, jugoslovenskih pa i evropskih projekata izgradnje homogene nacionalne države, tako i važne promene koje su oni vremenom doživljavali. Ta je dubinska potraga na samom početku hendikepirana naučno-političkom “maglom rata”, koja se nadvila nad razvaline Jugoslavije početkom devedesetih.⁷ Ipak, ovim se skliskim putem neminovno mora poći. Stoga je svrha ovog članka da na te elemente ukaže praćenjem političkih funkcija “čišćenja”, njegovog postepenog etniciziranja u međuratnom periodu pod uticajem razvoja nauka o čoveku i pune artikulacije pojma i prakse “etničke čistote” tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata.

Čišćenje kao ritualni ekstrem represivne političke kulture

Čišćenje predstavlja više od eufemističke metafore kojom se prikriva i legitimise nasilje. Kako primećuje Meri Duglas u knjizi indikativnog naslova *Čisto i opasno*, “svaka kultura mora stvoriti sopstveni pojam prljavštine i sknavljenja, kao nedvosmisleni kontrast pojmu pozitivne strukture, koja se ne sme narušiti”. Stoga je i “nečistoća ili prljavština... ono što se ne sme uključiti u obrazac koji se želi sačuvati”.⁸ Preplitanje

6 Radio Free Europe, *Vatre mržnje*, <http://www.slobodnaevropa.org/djss/prikazi/naimark_prikaz.htm> (1.1.2007). Naimark je autor studije *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe*, Harvard University Press: Cambridge, Mass 2001.

7 U takvom je kontekstu insistiranje na kontinuitetima srpske i jugoslovenske represivne politike i frazeologije imalo akuzatorijalnu težinu (Up. Miroslav Brant *et alia*, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991; Mirko Grmek *et alia*, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb 1993), a podvlačenje diskontinuiteta i široko kontekstualizovanje vršilo odbrambenu funkciju. Up. Vasilije Krestić *et alia* (prir.), *Velika Srbija–Istine, Zablude, Zloupotrebe*, Beograd, 2003.

8 Meri Duglas, *Čisto i opasno*, Beograd 2001, 213, 59.

kultne i političke funkcije čišćenja (pročišćenja, očišćenja), iskupljenje zajednice uklanjanjem elemenata koji je “prljaju” svojstveno je još antičkim politejama (καθαρειν u grčkoj, *lustratio* u rimskoj kulturi). Monoteističke religije su doprinele produblivanju političkih funkcija koncepta čistoće. Stari Zavet, kao i Kuran, pripadnost zajednici vernika vezuju za poštovanje rituala usmerenih ka održavanju čistote i izbegavanje prljajanja. Novozavetna tradicija potvrđuje ovu vezu između čišćenja i pripadnosti. Perući noge svojim učenicima, Isus kaže: “I vi ste čisti, ali ne svi. Jer on znadijaše izdajnika svoga. Zato reče: Niste svi čisti.” (Jovan, 13: 10-11). Čistota je bila uslov inkluzije u društvenu zajednicu, a nečistota je pozivala na ekskluziju. Čišćenjem se stoga zajednica ojačavala, kroz odstranjivanje nepoželjnih elemenata. Za razliku od rata agresivne politike usmerene prema drugim zajednicama, čišćenje je akt ekstremne i intimne represije unutar određene zajednice kojom se potvrđuje kolektivni identitet preostalih, “čistih”, pripadnika. Stoga je simbol redovno evociran u verskim sukobima i progonima manjinskih grupa. Srednjevekovna dualistička sekta čiji su se pripadnici nazivali katarima (čistima) uklonjena je sa juga Francuske u nekoliko inkvizitorijalnih i krstaških talasa čišćenja. Svetovnim vladarima je odlukom Četvrtog Lateranskog koncila 1215. zaprećeno ekskomunikacijom ukoliko “propuste da očiste svoju teritoriju od ove jeretičke prljavštine”.⁹ Na sličan način je nešto ranije i Stefan Nemanja iskorenio bogumile, sprečavajući širenje “nečiste njihove odvratnosti”.¹⁰ Vartolomejska noć je paradigmatičan primer čišćenja u Francuskoj (fr. *epuration*) XVI veka, a Prajdova čistka (eng. *purge*), kojom su Kromvelovi puritanci očistili Parlament od svojih protivnika, u Engleskoj XVII.

Čišćenje tako postaje babicom mnogih savremenih država. Organizovana, sistematska represija kao da je venčana sa ovim pojmom. Stoga su i “sekularne religije” devetnaestog i dvadesetog veka, liberalizam, komunizam i nacionalizam, takođe tražile svoj oslonac u konceptu čistote, koja postaje opsesija savremenih društava, kako u higijenskom, tako i u političkom smislu. Hegel je smatrao da se čišćenjem kolektivi približavaju ispunjenju svoje istorijske misije, a pojedinci saobražavaju ovom kolektivnom pregnuću: “Za to je potrebno čišćenje subjekta na njemu, da postane zbiljskim, konkretnim subjektom, da kao svjetovni subjekat stekne opće interese, da radi prema opštim ciljevima...”¹¹ U in-

9 “The Canons of the Fourth Lateran Council, Canon 3”, u: Paul Halsall (ed.), *Internet Medieval Sourcebook*, <<http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran4.html>> (20.3.2007).

10 Stefan Prvovenčani, “Žitije Svetog Simeona”, u: *Sabrana dela*, Beograd 1999, str. 35.

11 G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Beograd 2006, str. 324.

strumentalizaciji čišćenja su najdalje otišli totalitarni pokreti dvadesetog veka. U skladu sa čuvenom Lenjinovom procenom da komunistima mogu glave doći samo mangupi iz sopstvenih redova, čišćenje (*чистò ка* na ruskom) postaje ključna unutarpartijska dinamika.¹² Za Hitlera je praktikovanje “u prirodi opštevažjećeg nagona za čistotom rase” predstavljao okosnicu političkog programa, usmerenog ka izgradnji “zdravijeg” nemačkog društva, očišćenog od Jevreja (nem. *judenrein*).¹³ Međutim, čišćenje nije ograničeno na neliberalne poretke. Zbornik *Političko čišćenje*, posvećen posleratnom progonu pristalica fašizma u Evropi nakon Drugog svetskog rata, počinje depresivnom konstatacijom: “Političke čistke pripadaju istoriji kao oluja vremenu.”¹⁴

Čišćenje predstavlja ekstreman izraz politike netrpeljivosti prema razlikama i ključno oruđe homogenizacije zajednice. Otud je i u neposrednoj vezi sa nastankom i izgradnjom srpske države, pa tako i provodi se kroz srpske devetnaestovekovne tekstove različitih žanrova. U njemu se politički i religijski motivi teško mogu razdvojiti, budući da je čitava tri četvrtine devetnaestog veka Srbija nastajala u pokušajima da se ospori i uruši suverenitet Otomanskog carstva na području Šumadije. Njena se državnost stoga gradila u oštroj opoziciji prema otomanskom političkom i kulturnom nasleđu i u otvorenom neprijateljstvu prema islamskim vernicima.¹⁵ Njihov progon se rutinski opisivao kao *očišćenje*. Srpski sveštenik i diplomata, prota Mateja Nenadović, jedan od vođa Prvog ustanka, priseća se u memoarima “kako se Požarevac preda i *očisti* od Turaka”.¹⁶ Opisujući početne faze ustanka, i Vuk Karadžić piše: “Pošto Srbi zauzmu i *očiste* Biograd od Turaka godine 1807, premjesti se Sovjet iz Smedereva u Biograd”.¹⁷ Da je čišćenje predstavljalo više od pobjedničkog ekscesa, svedoči drugi Karadžićev opis strateških aspekata čišćenja na terenu današnjeg Sandžaka: “Kara-Đordžije, *očistivši* tako onaj kraj od Turaka, i sastavivši Srbiju s Crnom Gorom, ostavi ondje

- 12 E. Иарославский (прir.), *Как ѝ ровогуò чистò ку ѝ арò ии*, Moskva 1929. Up. Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, London 1968.
- 13 Videti posebno poglavlje “Narod i rasa” u: Radimir Smiljanić (прir.), *Mein Kampf Adolfa Hitlera*, Zrenjanin 2001, 190-218. Videti i priloge u Roger Griffin (прir.), *Fascism*, London 1995, 116-153.
- 14 Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller (прir.), *Politische Säuberung in Europa*, München 1991, 7.
- 15 Up. Cathie Carmichael, “Neither Serbs, nor Turks, Neither Water nor Wine, but Odious Renegades”: *Ethnic Cleansing of Slav Muslims and its Role in Serbian and Montenegrin Discourses since 1800*, u: Steven Bela Vardy, T. Hunt Tooley, *op. cit.*, 271-3; Bojan Aleksov, “Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima”, u: *Istorijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 225-258.
- 16 Protа Mateja Nenadović, *Memoari*, Beograd 1954, 77.
- 17 Vuk Stefanović Karadžić, *Istorijski spisi*, Beograd 1969, knj. II, 65, 71.

nešto vojske...”. Konstantin Nenadović, Karađorđev biograf, opisuje ulazak svog heroja u Beograd: “Kako dođe u Beograd, u tajnom zasjedanju Sovjeta, rečeno bude: da se svi Turci i iz donjeg Grada očiste... I tako do 10 sati pre podne budu iz sve varoši Turci istrebljeni i varoš zauzeta.” Pisac zaključuje da “dođe vreme da se i taj Beli-grad od kuge Azijatske očisti”.¹⁸ Dubina ove eufemističke normalizacije zločina postaje jasnija kada joj se protivstave opisi istih događaja kod kasnijih autora. Stanoje Stanojević, na primer, kratak je i jasan: “U to ustanici prirede pokolj među Turcima u Beogradu i Šapcu”.¹⁹

Afirmativno shvatanje čišćenja naročito je karakteristično za romantičarsku književnost. Još u Njegoševom *Gorskom vijencu* Vuk Mićunović brutalnom otvorenošću preseca dileme vladike Danila: “Da li ovo svetkovanje nije, na komu si sabra Crnogorce, da čistimo zemlju od nekrsti?”.²⁰ Fenomenom isključivosti u književnosti ovog perioda detaljno se pozabavio Jovan Skerlić: “Slovenski romantičari grčevito su se uhvatili nemačke ideje o “narodnom duhu”, *Volksgeist*, koji se ostvaruje na svoj način i saobrazno naročitom temperamentu jedne etničke individualnosti, i u državi su gledali izraz jedne duše, rezultat psihičkog jedinstva nacije... To mnogo jako nacionalističko osećanje šezdesetih godina, otišlo je do šovinizma, nacionalne nadmenosti i neke vrste megalomanije”. U romantičarskoj predstavi se nije tražilo samo očišćenje od nasleđa Orijeanta, zapadna je civilizacija takođe smatrana trulom i trošnom. I Istoku i Zapadu se protivstavljaju “Srbi, što čistiji Srbi, bez ikakvih stranih primesa... književnost onog doba puna je mržnje”, zaključuje Skerlić.²¹ Romantičarska tradicija predstavljala je više od književnog izraza. Njeni se elementi ugrađuju u političku publicistiku epohe. U eseju Nikole Pašića *Sloga Srbo-Hrvata*, ta se sloga uslovljava preporukom hrvatskoj inteligenciji da se “od zapadnjaštine hrđave odvikne i da se privikne i prisvoji poglede i čiste naravi slovenske”.²²

18 Konstantin N. Nenadović, *Život i dela velikog Đorđa Petrovića Kara-Đorđa*, Beč 1883, knj. I, 166, 161.

19 Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926, 327. Slično bi se izraz čišćenje uzaludno tražio i u delu Leopolda Rankea *Srpska revolucija*, budući da je ovaj autor umeo da razdvoji svoje simpatije prema ustaničkim ciljevima od zgražavanja nad njihovim zločinima, u kojima je i tražio uzroke propasti ustanka. Up. Leopold Ranke, *Srpska revolucija*, Beograd 1965, 92-3, 136.

20 Petar Petrović Njegoš, *Izabrana dela, Gorski vijenac*, stihovi 92-95, Beograd 1998, 13. O Njegoševoj poetici i antiislamskim elementima u njoj više u: Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd 2001, 58-65. O eksproprisanju Njegoševog dela u međuratnom periodu: isto, 124-134, a takođe i u posleratnom: 176-180.

21 Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd 1925, 161, 165, 170.

22 Nikola Pašić, *Sloga Srbo-hrvata*, Beograd 1995, 99.

Od memoarskih, historiografskih i književnih žanrova ka eksplicitnijim političkim projektima, koncept čišćenja poprima svoju unutrašnju dimenziju, poistovećujući se sa snaženjem stvorene države. Ideja jačanja države kroz čišćenje nalazi se u “Načertaniju” Ilije Garašanina: “Ovaj temelj i ove osnove zidanja Carstva srbskog valja dakle sad od razvalina i nasutina sve vazda *čistiti* i sloboditi...”²³ Čišćenje je tako postalo i proces kojim se uspostavlja direktna veza sa slavnom prošlošću i stvara organicistički kontinuitet, transcedencija, kojim se iskupljuju istorijski gresi i pripremaju buduće pobeđe. Ovu političko-religijsku fuziju dobro odražava Nikola Pašić: “Kod srpskog naroda je to čisto. Imao nekad carstvo silno, no ono je propalo sa nesloge velikaša... dok se nije *prečistio* grehova i naučio slozi i opet je silom svojih mišica stvorio kraljevinu – kojoj želi da raste i obuhvati sve Srbe, gde ih ima”.²⁴ Takav se ekskluzivistički koncept stvaranja srpske nacionalne države čišćenjem njenog “tela” iskazivao u otvorenoj netrpeljivosti prema verskim i etničkim manjinama. Izgon muslimanskog stanovništva iz niškog, vranjanskog, topličkog i pirotskog okruga nakon Berlinskog kongresa je pokazao da je država ovladavala instrumentima sprovođenja sile u meri koja joj je omogućavala da se upušta u etnopolitičke eksperimente.²⁵ Ovu će sposobnost postepeno uvećavati uvođenjem stajaće vojske, administracije, sudstva, pa i zdravstvenog i obrazovnog sistema i nauke. Ta spoljna obeležja modernizacije ne samo što nisu humanizovala društvene odnose, već su doprinela sistematičnosti njihovog nasilnog rešavanja i institucionalizaciji represije.

Znanje i moć: nauke o čoveku i stvaranje nacionalne države

Naučno interesovanje za etničku kompoziciju stanovništva, etničke migracije i međuetničke odnose koincidiralo je sa ekspanzivnim političkim projektima. Karadžić i srpski autori druge polovine XIX veka su

-
- 23 Prema: Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, Beograd 1993, 153. Ove reči su direktno preuzete iz Zahovog koncepta. Isto, 132.
- 24 Nikola Pašić, *Sloga Srbo-hrvata*, Beograd 1995, 141. O organicističkoj koncepciji srpskog nacionalizma više u: Olivera Milosavljević, “Elitizam u narodnom ruhu”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knj. 3 Uloga elita*, Beograd 2003, 128-133.
- 25 O politici prema muslimanskom stanovništvu u: Miloš Jagodić, “The Emigration of the Muslims from the New Serbian Regions 1878-8”, *Balkanologie* 2 (1998), 99-121. Ditmar Miler ocenjuje ovu politiku kao prvim sistematskim etničkim čišćenjem. Dietmar Müller, “Das ‘lange 20. Jahrhundert’ der ‘ethnischen Säuberungen’ in Südosteuropa”, u: *Das Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 7 (2005), 35-32. O oblicima (van)institucionalne represije krajem XIX veka vidi prilog Mirka Popovića “*Narodni odisaj*”. *Državna represija ili nezrelost političke elite* u ovom broju časopisa *Hereticus*.

doduše preferirali termin “narod”, povodeći se po prilici za herderovskom terminologijom. Pa ipak je njihovo viđenje naroda kao organske zajednice bilo oslonjeno, ako ne imenom, ono svojom suštinom na ono što Patrik Kabanel naziva “duh nacije: jedna etnografska koncepcija”.²⁶ Ova se koncepcija na prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek oblikovala kroz institucionalizaciju niza nauka koje su iz različitih disciplinarnih uglova proučavale čoveka u društvu. Neke od njih (etnologija, antropologija, psihologija, demografija, sociologija) su se ustalile.

Druge, poput antropogeografije, etnopsihologije, socijalne higijene, eugenike zvuče uhu manje poznato. Međutim, u pionirsko vreme nastanka ovih disciplina, ideal naučnosti u proučavanju i opisivanju ponašanja i običaja ljudi istovremeno je obećavao i sredstva kontrole nad njima. Brz razvoj istraživanja svedočio je da je država umela da shvati njihov značaj, a njihova interakcija sa represivnim formama političke kulture zapravo je prilično pesimističan doprinos razmatranju odnosa između znanja i moći, o kojem je toliko teoretisao Mišel Fuko.

Zakonom o osnivanju Srpske akademije nauka 1886. predviđa se pristupanje “istraživanju etnografskom”, i otpočinju prva institucionalna istraživanja etničkih grupa kojima rukovode Stojan Novaković (1842-1915), Tihomir Đorđević (1868-1944), Jovan Erdeljanović (1874-1944), a pre svega Jovan Cvijić (1865–1927).²⁷ Pod Cvijićevim uticajem oblikuju se veliki projekti prikupljanja etnografske građe, koja se od 1894. publikuje u zbornicima “Život i običaji narodni” i “Naselja i poreklo stanovništva”. Ovaj je prikupljački posao vršen upravo grozničavo, sa jasnom svešću o nestajanju objekta istraživanja. “Da se ne bi to desilo, treba svu

26 Patric Cabanel, *La question nationale au 19e siecle*, Paris 1997, 13. Dugotrajan uticaj ovog koncepta opisuje Holm Sunhaussen, “Serbische Volksgeschichte. Historiker und Ethnologen im Kampf um Volk und Raum vom Ende des 19. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts”, u: Manfred Hettling (prir.), *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, Göttingen 2003, 301-325. Izraz *ethnos*, premda dobro poznat još od antičke Grčke, nije stekao veću popularnost ni u nauci niti u politici sve do kraja XVIII veka, kada je počeo da zaokuplja pažnju prosvetitelja. Izgleda da je i reč etnologija nastala tek 1787, antropologija 1795, a etnografija 1810. (Prema: Žan Poarije, *Istorija etnologije*, Beograd 1999, 720.) Dugotrajan uticaj ovog koncepta opisuje Holm Sundhaussen, “Serbische Volksgeschichte. Historiker und Ethnologen im Kampf um Volk und Raum vom Ende des 19. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts”, u: Manfred Hettling (prir.), *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, Göttingen 2003, 301-325. Prevlast romantičarske koncepcije u srpskoj etnologiji analizirao je Ivan Kovačević, *Istorija srpske etnologije*, Beograd 2001, knj. II, 7-44.

27 Nikola Pantelić, “In Memory of Tihomir Đorđević and Jovan Erdeljanović”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. XLIV, Beograd 1995, 1721. O razvoju srpske etnologije: “Etnološka nauka u Južnih Slovena”, u: Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, Beograd 1930, knj. I, 121.

da učinimo svoju dužnost prema narodu iz koga smo potekli”, piše 1911. u uputstvima za prikupljanje građe Jovan Erdeljanović.²⁸ Ova je groznica imala i svoj pragmatičniji aspekt. U nestabilnoj atmosferi balkanske politike na prelazu vekova etnografski su podaci predstavljali politički kapital. Iste 1911, u programskom obraćanju Narodnoj skupštini, premijer Pašić je izneo principe srpske spoljne politike: “Svaki narod na Balkanu treba da ide dotle, dokle su njegove etnografske granice”.²⁹ Stoga je te granice trebalo utvrditi, u čemu je uloga etnografije bila velika, a i obezbediti, što je bio posao političara i vojnika.

Politički sporne oblasti na Balkanu bile su predmet ogorčene etnografske debate. Načelo “Balkan balkanskim narodima”, pod kojim su balkanske države otpočele 1912. napad na otomanske posede u Evropi, u praksi se pokazalo kao vrlo varljiva smernica za preraspodelu teritorija. Kada je Srbiji odlukom Velikih sila uskraćen izlaz na more u severnoj Albaniji, ona je nastojala da gubitak kompenzuje pripajanjem zamašnog dela Makedonije. Pašić je tada isticao da “Makedonija nije celina etnografska, nije zemlja u kojoj živi jedan narod, nego je mešavina raznih narodnosti. U njoj ima Srba, Bugara, Grka, Rumuna, Turaka i Arnauta, pa i jedan znatni deo Jevreja”.³⁰ Uzroke Pašićeve brige za etnički sastav Makedonije daleko iskrenije formuliše Cvijić: “neodoljivo se nametnuo problem: kome će pripasti Vardarska dolina... naročito smo istakli veliki značaj ove doline za Srbiju”.³¹ Ovaj se značaj branio i na etnografskom “frontu”.³² Cvijić je bio pristalica razgraničenja između država koje bi pratilo etnografske podele. Međutim, kako je sam priznavao, “dok je ovo načelo čisto i jasno za kompaktne i nesumnjive oblasti jednog naroda, vrlo ga je teško izvesti u takozvanim prelaznim oblastima, na granici dva naroda, u kojima su ovi uzajamno jedni na druge uticali i stapali

28 Jovan Erdeljanović, *Uputstva za ispitivanje narodnog života i običaja*, Beograd 1911, 6.

29 “Govor Nikole Pašića u Narodnoj skupštini”, 31. marta 1911, u: Dubravka Stojanović (prir.), *Nikola Pašić u Narodnoj Skupštini*, Beograd 1997, knj. III, 453.

30 “Ekspozicija Nikole Pašića o spoljnoj politici”, 15. maj 1913, u: Dubravka Stojanović, *n. d.*, 508.

31 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd 1966, 111.

32 Linije tog fronta mogu se otkriti i u Cvijićevoj glasovitoj podeli balkanskih etničkih tipova. Vidi: Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, *n. d.*, 361-436 (dinarski tip), 437-520 (centralni tip), 521-538 (istočnobalkanski tip). Ivo Banac smatra da je na Cvijićevu tipologiju uticala politika, i da ona može objasniti odvajanje centralnog od istočnobalkanskog tipa. (Up. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press: Ithaca and London, 1988, 311-31.) Slične tendencije Cvijiću pripisuje Peter J. Taylor (ed.), *Political Geography. World Economy, Nation-state and Locality*, Prentice Hall: London, 1999, 209-212. On ih prati preko promena na Cvijićevim etnografskim mapama iz 1906-1918.

se”.³³ Ove su zone bile izuzetno ranjive, budući da nakon pobeđe nad Otomanskom imperijom 1912, balkanske države nisu samo nastojale da zauzmu što više teritorije, već i da utiču na njenu etničku kompoziciju, nastojeći da poboljšaju svoj položaj na antcipiranoj mirovnoj konferenciji.³⁴

Promena etničke kompozicije nije se mogla izvršiti drugačije no nasiljem, pa je tako sa Balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao i u vojnu terminologiju, u kojoj je korišćen u više značenja. Sa jedne strane, sanitetska služba se počela baviti “čišćenjem bojišta”, odnosno zbrinjavanjem ranjenih i uklanjanjem i sahranom poginulih nakon bitke: “Naredite da se odmah pomoću zarobljenika očisti varoš, zakopaju lešine (izvrši asanacija)”, stoji u jednoj vojnoj depeši.³⁵ Sa druge strane, isti je termin kolokvijalno upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika sa nje. Vladimir Čorović opisuje uspehe srpske vojske 1912: “Oni su uništili tursku vojsku upućenu protiv njih i za mesec dana raščistili su celo područje od srpske do blizu grčke granice”.³⁶ Onovremena *Politika* o tome piše: “Vojska čisti sela u debarском okrugu od manjih arnautskih odeljenja”.³⁷ Komandant Ohridskog odreda oktobra 1918. izveštava da srpske trupe napreduju “čisteći teren na pravcu odstupanja od neprijateljskih razbijenih odeljenja”.³⁸

33 *Cvijičeva knjiga*, Beograd 1927, 7.

34 Mirovne konferencije predstavljaju nedovoljno prepoznati podsticaj razvoju nauka o čoveku. Jednu od prvih srpskih istorijsko-etnografskih studija, naslovljenu *Stara Srbija*, napisao je Đorđe Popović-Daničar, na podstrek Jovana Ristića, koji je u njoj video “trijumf nauke i znanja”. Studija je nastala nakon zaključenja Sanstefanskog mira, sa namerom da se dokumentuju i naučno fundiraju srpske pretenzije na teritorije koje su tim mirom dodeljene Bugarskoj. Više u: Mihajlo Vojvodić, “Srbija i Albansko pitanje krajem XIX veka”, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd 1990, 64-75. Ovaj je trend nastavljen i na mirovnoj konferenciji 1913, kojom prilikom su u izradi memoranduma srpske delegacije učestvovali Čedomilj Mijatović, Milan Rakić, Ljuba Kovačević, Vladan Đorđević i drugi. Prema: Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1985, 17-23.

35 “Jugoslovenska divizija”, dok. 79, 12/25. X 1918. u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, Beograd 1998, knj. I, 125. Čišćenje, odnosno asanacija bojišta definisano je u *Pravilima bolničke službe srpske vojske kao proces sahrane poginulih nakon bitke. Vojna Enciklopedija*, Beograd 1958, s.v. *Asanacija bojišta*.

36 Vladimir Čorović, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1989, knj. III, 201. Pojam čišćenje u ovom smislu, a u kontekstu Balkanskih ratova pominje i Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, Texas A&M University Press: College Station 1997, 7 (citira Edith Durham. *The Struggle for Scutari*, London 1914, 271).

37 “Borbe s Arnautima”, *Politika*, 18. septembar 1913, 2.

38 “Od komandanta Ohridskog odreda”, dok. 29, 26. IX/9. X 1918. u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *n.d.*, knj. I, 92.

Iako sam izraz nije etniciziran tokom balkanskih ratova, praksa čišćenja svakako jeste. Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo neretko smatralo protivnikom, te je stoga bilo izloženo različitim vidovima represije, koju su sprovodile kako vojne i političke vlasti, tako i različite paravojne formacije, četnički odredi i druge vrste gerilaca.³⁹ Pervertirano shvatanje dominacije nad prostorom i njegovog ispunjavanja lojalnim i nacionalno svesnim stanovništvom preraslo je iz ratnog ekscesa u strategiju koja je bila “usmerena ka potpunoj transformaciji etničkog karaktera prostora naseljenih isključivo Albancima”, kako primećuje Međunarodna komisija Karnegijeve fondacije, komentarišući operacije srpske vojske na Kosovu.⁴⁰ Termin se takođe upotrebljavao u smislu stabilizacije kontrole u zadobijenom području, kako nakon Balkanskih ratova, tako i u završnici Prvog svetskog rata. Načelnik pilepskog sreza apeluje na Vrhovnu komandu “da pošalje potreban odred vojske, te da od ovih zlikovaca očiste ovde pomenutu okolinu”.⁴¹ Obraćajući se srpskoj vojsci o Božiću 1919, regent Aleksandar se zahvaljuje na poredama: “Našu lepu Srbiju i kršnu Crnu Goru očistite od teškog robovanja mrskom tuđinu i donesoste svima zlatnu slobodu”.⁴² Čišćenje je postalo državna praksa, instrument stvaranja i ojačavanja novog državnog poretka.

Sam nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a posebno njeno razgraničenje sa okolnim državama, predstavlja primer interakcije između vojnih dejstava i naučne argumentacije.⁴³ Njen opstanak je pak, kao složene zajednice više naroda, zavisio od načina političke artikulacije etničkog pitanja. Stoga je i međuratna nauka o čoveku sa velikom inventivnošću posvetila pažnju etničkim grupama. U pročelju ove aktivnosti ponovo se nalazi Jovan Cvijić, koji je svojim seminalnim delom *Balkansko poluostrvo* interiorizovao i odomaćio mnoge derivate reči etnos, poput pojmova etnobiološko, etničke promene, etnički sastav, et-

39 O razmerama ovih progona u: Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, inc: Princeton, New Jersey, 1995, 135-164. O ulozi iregularnih formacija u ovim poduhvatima vidi relevantne priloge u: *Gerila na Balkanu*, Beograd 2007.

40 *The Other Balkan War. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*, Washington 1993, 115.

41 “Ministru vojnom”, dok. 53, 3/16. X 1918, u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *nav. delo*, knj. 1, 105.

42 “Regent Aleksandar srpskoj vojsci”, 7. januar 1919, u: Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1920, 301.

43 U delegaciji Kraljevine SHS na posleratnoj mirovnoj konferenciji vidno mesto je zauzimala etnografsko-istorijska sekcija, na čelu sa Jovanom Cvijićem. Više u: Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države*, Beograd 1987.

ničko jedinstvo i etničke razlike. Kao pristalica jugoslovenske ideje, Cvijić nije insistirao na etničkom ekskluzivitetu baziranom na čistoti, već je u procesu mešanja južnoslovenskih etničkih grupa video ključ stvaranja nove države. Smatrao je da su “etnobiološki procesi bili unekoliko od značaja i za izjednačavanje Srba, Hrvata i Slovenaca”.⁴⁴ Prepoznajući značaj pokreta etničkih grupa, Cvijić se sa posebnim žarom posvetio teoretisanju ovog fenomena, koji je nazvao “metanastazička kretanja”. Uveren u značaj proučavanja ovih kretanja za budućnost nove države, nastojao je da definiše i “etnički koeficijent po kome se menjaju brzina i dubina asimilacije raznih etničkih grupa”.⁴⁵ Za njega nije bilo sumnje da su “migracije i s njima vezani etnički i etnobiološki procesi stvorili... osnovu iz koje se radom najprosvećenijih duhova razvilo jedinstvo književnog srpsko-hrvatskog jezika i misao o jednoj državi”.⁴⁶ Uzdao se da su stvaranjem te države ostvareni i preduslovi za rešenje južnoslovenskog nacionalnog pitanja.

Etnicizacija čišćenja: nauke o čoveku od deskripcije ka preskripciji

Međuratni je naučni razvoj bio obeležen svojevrsnom eksperimentalnošću. Nova država, novo ustavno i administrativno uređenje, stvaranje novih političkih partija, rekonstrukcija teritorije uništene ratom, agrarna reforma i kolonizacija, a nadalje težnja ka izgradnji novog društva stvarali su kontekst u kojem su naučnici nastojali da svoje spoznaje o stvarnosti pretoče u održive etnopolitičke projekte. Učenje o etničkim tipovima, etničkim zajednicama i njihovim migracijama probilo je tako disciplinarne zidove etnologije i antropologije i našlo svoju primenu u rasponu od istorije do medicine, preuzimajući nova obličja u sinkretskim poduhvatima karakterističnim za period. Cvijićevi saradnici i učenici nastavili su nakon njegove smrti (1927.) tipologiziranje etničkih grupa i produbili ga u pravcu izvođenja psiholoških osobenosti tipova. Tako je Dušan Nedeljković svoju monografiju *O psihičkom tipu Južnosrbijanaca* posvetio upravo uspomeni na Jovana Cvijića, koga je smatrao “svojim učiteljem u etnopsihologiji”.⁴⁷ Gerhard Gezeman je dalje razvi-

44 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd 1966, 173.

45 Jovan Cvijić, *isto*, 168.

46 Jovan Cvijić, “Seobe i etnički procesi u našem narodu”, u: *Cvijićeva knjiga*, Beograd 1927, 42. Politička misao Jovana Cvijića se opire jednostavnim generalizacijama. Videti priloge u Mihajlo Marković *et alia* (prir.), *Društveno-politička delatnost Jovana Cvijića*, Beograd 2005.

47 Ovom je studijom nastojao da iz dinarskog psihičkog tipa izdvoji “naročitu, južnjačku varijantu dinarskog psihičkog tipa”. Dušan Nedeljković, *O psihičkom tipu Južnosrbijanaca*, Beograd 1929, 22.

jao karakterološki pristup crnogorskoj podvarijanti dinarskog tipa.⁴⁸ Još je jedan etnopsiholog, Vladimir Dvorniković, premda načelno skloniji pojmovima naroda i rase, kroz svoj pokušaj naučnog utemeljenja postojanja jugoslovenske rase popularizovao i širio analitički vokabular pojmovima etničkog sklopa, etničkog korena, psihičke etnogeneze, etničkog relikta i etničke preistorije.⁴⁹ *Etničko* je postalo ne samo analitička kategorija sa kojom se moralo računati, već i objektivna vrednost koja se imala štititi.

Snažan podsticaj u ovom prelazu sa deskripcije na preskripciju dolazio je iz novih, ekspanzivnih disciplina rasne antropologije i eugenike.⁵⁰ Pod njihovim uticajem je dokazivana distinktivnost, rasna osobenost i superiornost dinarskog tipa, čije je psiho-fizičke kvalitete posebno promovisao Branimir Maleš.⁵¹ Ovakva shvatanja su u velikoj meri doprinela promociji ideje očuvanja rasne čistote, koja je u tekstovima Svetislava Stefanovića uzdignuta u rang neoborive naučne činjenice: “Što je nesumnjivo to je da nordijski, severni i zapadnoevropski tip postoji, najčistiji na severu i zapadu Evrope, zatim da smo po krvnom indeksu mi tome tipu bliži od nekih koji bi rado hteli da nas strpaju u neku inferornu rasu. Ne praveći se silom superiornim, mi zato nemamo potrebe, imamo razloga da budemo svesni da pripadamo grupi naroda Evropskog tipa i treba da između ostalih briga vodimo i tu da u tom tipu ostanemo i da ga što čistijim očuvamo”.⁵² Rasna čistota tipa, za koju je Stefanović smatrao da je dokaziva “biohemijskim indeksom”, smatrana je dragocenim biološkim kapitalom.⁵³ Stoga je ovaj koncept predstavljao važan element ideologije međuratne desnice, stapajući se sa klerikalnim, organizističkim diskursom nacionalne misije. Vladimir Velmar-Janković je, analizirajući stanovništvo Beograda, zaključio da “nisu samo rasna čisto-

48 Gerhard Gezeman, “O karakterologiji životnog stila”, u: *Karakterologija Srba*, Beograd 1992, 103146.

49 Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1990, 267, 301.

50 O razvoju eugenike u ovom periodu v. Rihard Vajkart, *Od Darvina do Hitlera: evolucionarna etika, eugenika i rasizam u Nemačkoj*, Beograd 2005. O njenoj recepciji u međuratnoj Jugoslaviji: Rory Yeomans, “Of ‘Yugoslav Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia”, u: Marius Turda, Paul J. Weindling, *Blood and Homeland*, Budapest 2006, 83122.

51 Up. Branimir Maleš, *O ljudskim rasama*, Beograd 1936; Branimir Maleš, “Rasni tipovi Balkanskog poluostrva”, *Unus Mundus*, br. 12 (2003), 161-174.

52 “Još dve reči o rasnom problemu”, *Vreme* 03. septembar. 1923. Reprodukovano u: Svetislav Stefanović, *Starim ili novim putevima. Odabrani politički spisi 1899-1943*, Beograd 2006, 319.

53 Svetislav Stefanović, *n. d.*, 314.

ta i krvna prekaljenost davale njemu snage.”⁵⁴ Po Miroslavu Spaljokoviću, “srpski narod je često puta propadao, ali nije nikad propao. On se i sad, kao posle svakog trenutnog raspeća, opet ponovo vraća životu. Njegova mučenička prošlost ispunjena je sva Golgotama. Ali posle svake Golgote, umesto smrti, nastajao je novi život u kome je narodna duša, očišćena od greha, zračila još svetlije. Ona je nagoni još jače stremila obnavljanju države kao najvišeg spoljašnjeg simbola narodne zajednice”.⁵⁵ Ova misionarska uloga iziskivala je aktivan rad na očuvanju rasnih osobina i “pročišćavanju nacionalnog organizma”. Po rečima Dimitrija Ljotića: “I svako to čišćenje ne samo da ne šteti ‘Zboru’, već ga čini silnijim i prodornijim”.⁵⁶ Ove ideje nisu ostajale bez odjeka u oblikovanju međuratne zdravstvene, socijalne i populacione politike, usmerene ka stvaranju novog jugoslovenskog čoveka.⁵⁷

Naučno proučavanje kretanja etničkih grupa pružalo je još više mogućnosti za etnopolitičke eksperimente. Jedva što se Prvi svetski rat i završio, regent Aleksandar je već najavio agrarnu reformu, praćenu kolonizacijom i masovnim preseljenjima stanovništva.⁵⁸ Stoga je fenomen migracija nastavio da zaokuplja pažnju međuratne nauke. Njihov je značaj posebno isticao istoričar Vasa Čubrilović, i sam Cvijićev učenik: “Raseljavanje i naseljavanje stanovništva od uvek je bilo važno sredstvo raznim državama u razna vremena kad su htele da osiguraju svoju premoć u pojedinim balkanskim zemljama”. Čubrilović je zastupao osobeno čitanje balkanske istorije XIX veka, obeleženo nastojanjem “balkanskih naroda da stvore rasno nemešane, nacionalno i verski čiste države”.⁵⁹

Čišćenje je kod njega i istorijski prepoznato kao važan preduslov nastanka moderne srpske države. On je smatrao da je “glavna i osnovna zadaća Mihajlovog nacionalnog programa bila... čišćenje Turaka iz

-
- 54 Vladimir Velmar-Janković, “Prelaznički mentalitet”, u: Bojan Jovanović, *Karakterologija Srba*, Beograd 1992, 221.
- 55 Miroslav Spaljoković, “Duhovni temelji svetosavske Srbije”, u: Mirko Đorđević (prir.), *Srpska konzervativna misao*, Beograd 2003, 98.
- 56 Cit. prem. Nebojša Popov, *Srpski populizam. Od marginalne do dominantne pojave*, <<http://147.91.230.48/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/IV/D4/document>> (20.3.2007).
- 57 Up. Vladimir Stanojević, *Eugenika. Higijena čovečijeg začeca i problema nasleđa*, Beograd 1920; Laza Marković, *Zadaci narodne uprave za unapređenje rasne higijene i Evgenike*, Novi Sad, s.a.; Svetislav Stefanović, “Rasna higijena, abortus i zaštita matere”, *Evgenika*, 1 (1935), 110.
- 58 O toku ovog projekta u međuratnom periodu vidi: Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2002.
- 59 Vasa Čubrilović, “Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860-1880”, *Glasnik geografskog društva*, 16 (1930), 26.

Srbije”.⁶⁰ Ne izostavljajući komparativni aspekt, ukazivao je da je “Bugarska ušla u XX vek kao nacionalno čista zemlja”.⁶¹ Deleći Cvijićevu fascinaciju Južnim Slovenima, u ime čijeg oslobođenja je još kao maloletnik uzeo učesća u atentatu na prestolonaslednika Austro-Ugarske, Franca Ferdinanda, Čubrilović je prepoznao u etničkim migracijama ne samo objektivni proces, već i aktivno oruđe izgradnje nacionalne države.

Ovaj je južnoslovenski konsenzus posebno otvarao pitanje tretmana neslovenskih manjina u Kraljevini Jugoslaviji, koje je, pored zategnutih srpsko-hrvatskih odnosa, predstavljalo suštinski test funkcionalnosti države.⁶² Tako je, nakon stvaranja Banovine Hrvatske dogovorom Cvetković-Maček, i u ovom pitanju učinjen pomak od deskripcije ka preskripciji. Ova simbioza nauke i politike je svoj vrhunac dosegla stvaranjem Srpskog kulturnog kluba. Slobodan Jovanović je u glasilu SKK-a, *Srpskom glasu*, na jednostavan način formulisao tu logiku: “Kad se obeležava hrvatska etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina”.⁶³ Klub je organizovao ciklus predavanja i inicirao stvaranje niza elaborata koji su za temu imali aktuelna državna i društvena pitanja. Indikativno, najveći deo ovih elaborata odnosio se na pitanja tretmana manjina i etnopolitičku situaciju.⁶⁴ Poseban je značaj pridavan pitanju albanskog stanovništva u Jugoslaviji, a predlozi za njegovo rešavanje predstavljaju vrhunac spacijizacije etnološko-političkih problema

60 Vasa Čubrilović, nav. del. 35. I drugi su autori prepoznavali istorijsko-etnološku važnost čišćenja: “Srbija je još u dva maha čišćena od Turaka”, pisao je Tihomir Đorđević. (Tihomir Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 183.)

61 Vasa Čubrilović, n. d., 42.

62 O politici prema manjinama vidi u: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1997, knj. III, 5132. O pritisecima kojima su bile izložene: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005. Dobar primer ekskluzije je i standardni etnološki udžbenik Jovana Erdeljanovića, u čijem se posebnom delu, “Pregled naroda Jugoslavije od najstarijih vremena do danas”, više puta naglašava ključnost 5/6 slovenskog stanovništva. Vidi: Jovan Erdeljanović, *Osnove etnologije*, Beograd 1932, 150-185.

63 Pero Simić, *Iskušenja srpske elite. Dokumenti o radu srpskog kulturnog kluba*, Beograd 2006, 24. Detalji o osnivanju i aktivnosti kulturnog kluba u: Pero Simić, nav. del. 740. i u “Srpski kulturni klub između nauke i politike”, u: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1997, knj. I, 506-561. Predsednik SKK-a bio je Slobodan Jovanović, potpredsednici Nikola Stojanović i Dragiša Vasić, sekretar Vasa Čubrilović. Klub je okupljao srpsku naučnu, kulturnu i političku elitu.

64 Primeri u: Pero Simić, *op. cit.*: Borivoj Panjevac, “Manjine u Kraljevini Jugoslaviji s naročitim osvrtom na arnautski živalj”, Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, Đoko Perin, “Nacionalizacija Vojvodine i Južne Srbije”, “Problem narodnosti u Južnoj Srbiji”, Radoslav Grujić, “Istorijski značaj Srba u Hrvatskoj” i drugi referati (417, 73-97, 105-120, 150-163, 201-213).

i ideja za njihovo represivno dokončavanje. Prostorno i organsko shvaćanje ovog problema nadovezivalo se na dugu tradiciju. Još je Nikola Pašić smatrao da je problem nastao “stvaranjem autonomne Arbanije, koja se uvlači kao klip u Staru Srbiju”.⁶⁵ Njegove je konstrukte naučnijim vokabularom izražavao i Cvijić: “Metanastazički pokreti su odneli mnogo srpskog stanovništva s juga na sever; u nekim oblastima (Metohija, Kosovo, skopski kraj) ostale su praznine; u svima su oslabile pojave srpskog života i duha. Usled toga, pored drugih uzroka, nastalo je prodiranje Arbanasa u centre stare srpske države i prevlađivanje bugarskih uticaja u Makedoniji”.⁶⁶

Nadovezujući se na ovu tradiciju, referati SKK-a su otišli korak dalje. Svojim doprinosom radu Kluba, referatom *Iseljavanje Arnauta*, Vasa Čubrilović je nastojao da animira vlasti za čitav niz represivnih političkih mera u cilju izгона ove manjinske zajednice. “Albanski klin” je po njemu predstavljao ključni “etnički problem”, koji država nije uspjela da reši kolonizacijom. Koristeći iskustva drugih zemalja, Čubrilović je sugerisao niz represivnih tehnika usmerenih ka raseljenju Albanaca i koloniziranju Kosova Srbima. “Jedini način i jedino sredstvo to je brutalna sila jedne organizovane vlasti, u čemu smo uvek bili iznad njih.”⁶⁷ Nasilje je pravdao time “što imamo posla sa jednom sirovom, žilavom i plodnom rasom, za koju je pokojni Cvijić kazao da je najekspanzivnija na Balkanu”.⁶⁸ Upozoravao je: “Ne raščistimo li stvari na vreme, za 20–30 godina imaćemo jednu strahovitu iredentu čiji se tragovi već opažaju a koja će neminovno u pitanje dovesti sve naše posede na Jugu”.⁶⁹ Ovim koracima od deskripcije ka preskripciji ostvareni su preduslovi za “eticizaciju” *čišćenja*, koje je od ritualnog ekstrema represivne političke kulture preraslo u sistematičan, proračunat, naučnim rezultatima fundi-

65 Dubravka Stojanović (prir.), *n. d.*, 506.

66 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 190.

67 Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 74. Sredstva represivnih mera koja su državi u međuratnom periodu stajala na raspolaganju tema su priloga Ivane Dobrivojević, *Zatvori u Kraljevini Jugoslaviji*, a teorijska shvaćanja represije u pravnim i sociološkim tekstovima u ovom časopisu analizira Ljubomir Petrović, *Shvaćanja represije u pravnim i sociološkim diskursima kraljevine SHS*.

68 Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 96. Ova fobija i osećanje nesigurnosti provejava i kroz druge referate SKK. Za Borivoja Panjeva, sekretara opšte državne statistike “nema sumnje da za nas najveću opasnost predstavlja taj veliki blok koji se nalazi smešten između Žljeba i Šare... ovaj moćni blok arnautskog življa u našoj Kraljevini se tako prisno naslanja na jezgro albanskog naroda”. Borivoj Panjevac, “Manjine u Kraljevini Jugoslaviji”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 456.

69 Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 80.

ran projekat homogenizacije društva i stabilizacije države. Bila je potrebna samo varnica da potpali ovu eksplozivnu smesu.

Pandemonijum Drugog svetskog rata

Aprila 1941. Jugoslavija je napadnuta od strane sila Osovine, vojnički poražena i razgrađena. Rat je doneo i kolaps društvenog ustrojstva. Delovi Jugoslavije su pripojeni Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj. Formirana je Nezavisna Država Hrvatska. U Srbiji je uvedena komesarska uprava. Ubrzo je usledio organizovan oružani otpor protiv okupacije, kao i građanski rat, karakterisan izuzetnom složnošću, opisan ne jednom kao “rat sviju protiv svakog”. U tom ratu je politika etniciteta predstavljala izuzetno važan, ako ne i ključan element strategije svih zaraćenih strana. Tako su civili postali ne samo potencijalna regrutna masa, već i objekti represivne politike, koja je dosegala razmere eksterminacije. Surovost sa kojom su se protivnici odnosili jedni prema drugima reflektovala se i u semantici. Jezik mržnje se razobručio u ratnom pandemonijumu, a *čišćenje* je postalo standardan opis za vojne operacije kojima su izmeštani ili likvidirani stvarni ili nabedeni protivnici, bili oni naoružani ili ne. Termin je korišćen da opiše kako neposredne vojne aktivnosti tako i širi etnopolitički cilj ka kojem su bile usmerene.

Dve su osnovne linije sukobljavanja posebno dale povoda zamahu retorike čišćenja. Prva se odnosila na sukob uzajamno isključivih nacionalnih projekata. Politika Nezavisne Države Hrvatske prema njenim nehrvatskim stanovnicima je odzvanjala ustaškim pozivom na čišćenje. Ministar u vladi NDH, Milovan Žanić, proklamovao je: “Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugoga, i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načिनimo ovu zemlju zbilja Hrvatskom i da je očistimo od Srba”.⁷⁰ Njegov kolega, Mladen Lorković, smatrao je da se država “mora očistiti od svih onih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su mu tuđi i strani...”.⁷¹ Ustaše su zagovarale i “unutrašnje pročišćenje” hrvatsva od elemenata koji se “nehrvatski ponašaju”. Stožernik Viktor Gutić je pretio “da svaki Hrvat koji danas pomaže naše neprijatelje nije samo loš Hrvat, već takođe i neprijatelj i ometač pripremljenog, dobro smišljenog plana za čišćenje Hrvatske od neželjenih elemenata”.⁷²

70 Prema: Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd 1986, 506. Citira *Novi list* 3.6. 1941.

71 Prema: Viktor Novak, n. d., 6078. Citira *Hrvatski narod* 28.7.1941.

72 Prevod iz: Wikipedia, s.v. *Nettoyage ethnique*. Autor prenosi govor iz *Hrvatske krajine*, 16. maj 1941. Ovaj unutrašnji aspekt koncepcije čišćenja u NDH analizira Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd 1990, 150-3. U ovom sveobuhvatnom projektu čišćenja avgusta 1941. izlazi čak i “Zakonska odredba Poglavnikova od 14. avgusta 1941. o hrvatskom jeziku,

Indikativno je da je i politika saradnje sa Bošnjacima takođe bila legitimisana njihovom čistotom. Ministar Mile Budak je podsećao “da su naša braća Muslimani naši najčišći Hrvati...”.⁷³ Tako se čišćenje imalo odnositi pretežno na Srbe i Jevreje, kao i na Hrvate koji su stajali na putu ostvarenju ovog plana. Vreme od plana do izvršenja merilo se danima. Viktor Gutić je u Banja Luci pretio: “Pucat će kičma... Nastat će čišćenje... Poglavnik i hrvatski ministri jedva čekaju da dođu u očišćenu Banja Luku, a to će biti brzo, brzo ćemo i mi raditi”.⁷⁴

Implementacija takve politike dovela je do sličnih projekata i na srpskoj strani. Tako je Stevan Moljević, banjalučki advokat i član Srpskog kulturnog kluba, u svom projektu *Homogena Srbija* već juna 1941. isticao važnost stvaranja Velike Srbije, “očišćene od nesrpskih elemenata”.⁷⁵ Moljević se ubrzo povezoao sa pokretom Draže Mihailovića i postao uticajan faktor njegovog političkog krila. Moljevićeve pokušaje da nametne svoje viđenje raspleta međunacionalnog sukoba odražava i njegovo pismo Dragiši Vasiću, u kojem opisuje teritorije koje treba zauzeti i “očistiti pre nego što se iko pribere”.⁷⁶ I Vasić je isticao, komentarišući Moljevićev projekat, da “pitanje homogene Srbije, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome žive Srbi, jeste van diskusije”, dodajući da je “ovo pitanje odavno prečišćeno”.⁷⁷ Način rešavanja ovog pitanja odražavaju instrukcije četničkim komandantima za operacije usmerene protiv muslimanskog stanovništva u Sandžaku i Istočnoj Bosni, u kojima termin čišćenje postaje opšte mesto.⁷⁸ Čišćenje, koje je u praksi

njegovoj čistoći i pravopisu”, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, knj. I, Beograd 1993, 512-13.

- 73 Prema: Viktor Novak, *n. d.*, 604. Autor je preneo govor iz *Katoličkog tjednika*, 20. VII 1941.
- 74 Prema: Viktor Novak, *n. d.*, 609. Autor je preneo govor iz *Politike*, 20. XII 1945.
- 75 Stevan Moljević, “Homogena Srbija”, u: Milan Vesović, Kosta Nikolić, *Ujedinjenje srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996, 190-5.
- 76 Cit. prema: Milan Vesović, Kosta Nikolić, *Ujedinjenje srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996, 47. O Moljevićevim shvatanjima u kontekstu četničke strategije: isto, 41-55.
- 77 Cit. Prema: Nikola Milovanović, *Dragiša Vasić. Od građanskog buntovnika do kontrarevolucionara*, Beograd 1986, 267.
- 78 Mihailović se na suđenju branio da čišćenje “nije bilo uništavanje, nego ovladavanje prostorom... to su vojničke formulacije, hoću da kažem formulacije tehnike zapovedanja, kada se kaže raščistiti–uništiti. To se kaže u svakoj zapovesti. Tako se kaže i u zapovestima partizana i svih vojski. Raščišćavanje je ovladavanje terenom, postavljanje naših organizacija”. *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd 1946, 207. Indikativno je da je za formacije Jugoslovenske vojske u otadžbini, inspirisane motivima četničkog ratovanja, jedno vreme bila predviđena podela po starosti na žeteoce, sejače i ko-

bilo već etnicizirano, postalo je to i semantički u jednoj od Mihailovićevih instrukcija upućenih Pavlu Đurišiću i Đorđu Lašiću, u kojoj se ističe da je “cilj naše borbe stvoriti Veliku Jugoslaviju, i u njoj Veliku Srbiju, *etnički čistu*, u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke”.⁷⁹

Druga velika linija podele delila je partizanski pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije od svih drugih. Mihailović je po ovom pitanju bio eksplicitan u naredbi Pavlu Đurišiću iz aprila 1942: “Komuniste čistite gde možete a izbegavajte Talijane i posredno koristite...”.⁸⁰ Dragiša Vasić je, međutim, smatrao da “njihovo uništenje treba prepustiti Nemcima i Italijanima. Nama jedino ostaje da izvršimo čišćenje terena...”.⁸¹ Milan Nedić je čak u svom istražnom postupku tvrdio da je po pitanju antikomunističke akcije postigao sporazum sa predstavnicima Draže Mihailovića upravljene ka “čišćenju, to jest, uništenju komunista u Srbiji”.⁸² Nedićev režim je nastojao da ostvari program “nacionalno i rasno čiste Srbije”.⁸³ Nedićeve jedinice su svakako nastojale da ovaj plan sprovedu u delo: “Srpski naoružani odredi preduzeli su u toku 10. i 11. o. m. akciju čišćenja komunističkih razbojničkih bandi... U toku te akcije bande su razbijene, i tom prilikom ubijeno je 30 komunista a uhvaćeno 25... Pored toga, srpski oružani odredi raščistili su i sa jatcima po okolini i egzemplarno ih kaznili”, piše beogradsko *Novo vre-*

pače, gde bi za sejače bila predviđena “kontrola i čišćenje oslobođene teritorije”. Prema Miloš Aćin-Kosta, *Draža Mihailović Čiča – Apostol Slobode*, Vašington 1993, 49.

79 Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka 1981, 54-78; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd 1981, XIV, knj. 1, 93-97. Misteriji koja okružuje pojam etničko čišćenje doprinose sumnje u autentičnost ove instrukcije, u kojoj se sintagma “etnički čisto” možda prvi put pojavljuje u srpskom jeziku. Ova instrukcija je uvedena u dokazni materijal na suđenju Draži Mihailoviću, što je dalo povoda sumnjama koje je izneo David Martin, *Patriot or Traitor: The Case of General Mihailovic*, Stanford 1978, 428-430. Dokument smatraju falsifikatom priređenim za svrhe postupka i Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević (priř.), *Dragoljub M. Mihailović. Rat i mir Đenerala*, Beograd 1998, knj. II, 357-361. Mihailo Stanišić takođe drži da naredba nije Mihailovićeva, već da su je Đurišić i Lašić sami napisali zarad učvršćivanja svog autoriteta na terenu. Up. Mihailo Stanišić, *Projekti Velika Srbija*, Beograd 2000, 56-58.

80 *Zbornik dokumenata i podataka...*, tom XIV, knj. I, 208.

81 Nikola Milovanović, *n. d.*, 35.

82 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, 63.

83 O konceptu čistote u retorici Nedićevog režima više u: Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006. O pokušaju da se naučnim argumentima podupre teritorijalno širenje Srbije u okviru novog evropskog poretka vidi referat Milutina Nedića “Srbi i srpske zemlje. Etnografski problem srpskog naroda”, u: Mirko Grmek (priř.), *n. d.*, 135-141.

me.⁸⁴ Strategija prema partizanima slična Vasićevoj može se naći i u pismu biskupa Bonafačića: “Srećom je posljednje čišćenje poduzeto od njemačkih trupa s ustašama uspješno otkriveno njihova gnijezda, raspršiti ih i protjerati sa obale...”.⁸⁵ Italijani su se također upuštali u operacije čišćenja, o čemu svjedoči izvještaj pukovnika Alberta Saraglia iz 1942: “Sa čišćenjem smo tek započeli i u toku slijedećih dana mi ćemo sa čišćenjem nemilosrdno produžiti”.⁸⁶ I ratni dnevnik Vermahta u Srbiji u poznju jesen i zimu 1941. gotovo iz dana u dan beleži “čišćenja terena” od partizana i četnika.⁸⁷ Iz ovih se navoda vidi da čišćenje kao represivna aktivnost sledi nakon okončanja neposrednih vojnih operacija, sprovedena sa ciljem uspostavljanja potpune kontrole nad prostorom uklanjanjem i zastrašivanjem stanovništva.

Partizani su u početnim fazama rata uzvraćali lokalnim čišćenjima delova teritorije koju su kontrolisali. Već oktobra 1941, na savetovanju komandanata partizanskih odreda zaključeno je: “Očišćen je veći dio teritorije od okupatora i njegovih slugu u Srbiji, Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori i djelimično u Lici i Kordunu”.⁸⁸ Ova su čišćenja bila brutalna i temeljna, tim pre što su partizani bili svesni mogućnosti brzog napuštanja dane teritorije. Tako Milovan Đilas piše 1942: “Mi smo stavili sebi u zadatak da očistimo Gornju Moraču... Poslije čišćenja Gornje Morače ili ćemo se povući ili ići dalje”.⁸⁹ Međutim, kako se rat bližio kraju, i partizani uspostavljali efektivnu i kontinuiranu kontrolu, Josip Broz Tito je bio u prilici da kaže: “Prema mojoj ocjeni, za mjesec – mjesec i po dana cijela teritorija Jugoslavije biće očišćena od neprijatelja”.⁹⁰ Operacije čišćenja postaju organizovanije. Tito piše operativnom štabu Kosova januara 1945: “Zadatak: čišćenje teritorije od naoružane bande...”.⁹¹ Sa sve izvesnijom pobjedom partizana, sticali su se preduslovi za uklanjanje političkih i klasnih protivnika, koje je Edvard Kardelj nazivao “veliki posao čišćenja”. Kardelj je termin upotrebljavao u političkom i klasnom smislu, ubrajajući u kandidate za čišćenje izdajnike, ratne zlo-

84 “Razbijene komunističke bande koje su vršile sabotaze kod Lipovičke šume, Železnika, Rušnja i na glavnoj pruzi”, *Novo vreme*, 12. oktobar 1941, 1.

85 Cit. prema: Viktor Novak, *n. d.*, 954. Citira Arhiv Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina, Zagreb.

86 Cit. Prema: Viktor Novak, *n. d.*, 1074. Citira *Narodni list* 6.1.1946.

87 Kosta Nikolić, Nikola Živković, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd 2003.

88 Josip Broz Tito, *Četrdesetprva*, Beograd 1961, 23.

89 “Pismo Vrhovnom štabu od 22. aprila 1942. godine”, u: *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske Armije*, Beograd 1951, 137.

90 Josip Broz Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, knj. I, 275.

91 “Tito operativnom štabu Kosova”, 26. januar 1945. u: Vladimir Dedijer, *nav. del.*, knj. II, 11-32.

čince i reakciju. Izašavši iz pandemonijuma kao pobednici, komunisti su institucionalizovali represivni mehanizam širokih razmera.⁹²

Kobna sinteza: “etnički čisto” crno na belo

Pobedom partizana nametnula se tema političkog, pa i etničkog strukturiranja nove države. Čišćenje na etničkoj osnovi nije predstavljalo okosnicu njihovog programa. Naprotiv, programsko viđenje nacionalnog pitanja, izneto u tekstu *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti NOB* zasnivalo je na politici koja “nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije”, nasuprot nacionalno ekskluzivističkim koncepcijama njihovih protivnika.⁹³ Međutim, pitanje koje je ipak uvelo etnopolitiku u završnicu rata, a na svetlost dana iznelo sintagmu “etnički čisto”, odnosilo se na tretman neslovenskih manjina u novoj Jugoslaviji. Vodivši rat na širokoj platformi saradnje između južnoslovenskih naroda, komunisti su konceptuirali njihovu federativnu zajednicu. Ovaj je južnoslovenski konsenzus činio budućnost neslovenskih manjina neizvesnom, čak ugrožavao njihove šanse za opstanak. Najveći deo tih manjina, Nemci, Italijani, Mađari, Bugari i Albanci, pripadao je državama koje su se angažovale u rasturanju Jugoslavije. Namera da se manjine kolektivno kazne bila je tako prisutna i u četničkim planovima, o čemu svedoči Draža Mihailović na sopstvenom suđenju. Braneći se protiv optužbi Miloša Minića da je u svojim planovima predviđao izgon celokupnog muslimanskog stanovništva Jugoslavije, Mihailović je insistirao da je “krajnja namera bila u momentu interregnuma izbaciti sve manjine, to jest sve one koje docnije ne bi mogli izbaciti, a to su Nemci, Mađari i Rumuni”.⁹⁴ Interesantno je da je Mihailović procenio da je ova linija odbrane smisljena pred komunističkim sudom, što svedoči o opšteprihvaćenosti koncepcije izгона manjina u gotovo čitavom političkom spektrumu ratne Jugoslavije.

U kontekstu završnice rata, ovaj konsenzus ne čudi. U Potsdamu su se Staljin, Truman i Atli dogovorili o uklanjanju Nemaca iz Istočne

92 Cit. Prema: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006, 259. Dinamika ovih čišćenja, kao i pokušaji da se ovaj segment prošlosti pravno i historiografski prevlada, tema je više priloga u ovom broju časopisa.

93 “Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti NOB”, u: Josip Broz Tito, *n. d.*, Beograd 1961, 121.

94 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd 1946, 375. O planiranom izgonu manjina svedoči i priručnik za četničku borbu izrađen početkom rata, čija je poslednja faza izbacivanje neprijatelja, a ujedno i nacionalnih manjina iz zemlje. Priručnik je komentarisao u Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 160-1.

Evrope, nazvanom eufemistički “transfer populacije”.⁹⁵ Čerčil je otvoreno govorio o potrebi za “čistim brisanjem kontinenta”, a Benešova vlada se spremala da zauvek reši pitanje nemačke manjine u Čehoslovačkoj. Tako ni jugoslovenski komunisti, imajući za uzor Sovjetskog Saveza koji se još u međuratnom periodu upuštao u nasilna preseljenja čitavih etničkih zajednica, nisu propustili da se okoriste ovim oruđem društvene transformacije.⁹⁶ Iako je princip klasne borbe u teoriji negirao nacionalne podele, u praksi se iskazivao u podeli etničkih skupina na manje ili više lojalne. Još tokom trajanja vojnih operacija Tito je pisao Peki Dapčeviću: “Pošalji mi hitno preko Bele Crkve za Vršac jednu od najboljih jakih brigada eventualno krajiška. Potrebno mi je da očistim Vršac od švapskih stanovnika.”⁹⁷ U mirnodopski period se ulazilo postepeno, a interregnum je otvarao mogućnosti za nekažnjeno sprovođenje ekstremnih mera.

Interregnum je bio karakterisan i institucionalizacijom partizanskog pokreta, kroz stvaranje novih organa vlasti. Tražene su dodirne tačke koje bi “napredne” i “nekompromitovane” elemente građanskog društva integrisale u novi sistem. Jedan od takvih mostova je svakako predstavljala agrarna reforma i kolonizacija, koja je bila visoko na listi prioriteta.⁹⁸ Stoga su se na čelu ključnih resora koji su ovaj projekat imali sprovesti u delo našli ljudi koji su se ovom problematikom bavili u međuratnom periodu. Novoosnovano povereništvo, docnije ministarstvo za kolonizaciju, preuzima Sreten Vukosavljević, Cvijićev učenik, koji je u Kraljevini bio poverenik za agrarnu reformu, ali i oštar kritičar rešavanja seljačkog pitanja. Ministarstvo poljoprivrede preuzima Vasa Čubriović. Oba stručnjaka za migracije su u periodu interregnuma videli neponovljivu priliku za trajno rešenje manjinskih pitanja u Jugoslaviji. Vukosavljević je, nesumnjivo pobuđen izgonom vojvođanskih Nemaca, izradio elaborat *O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke*. Obrazlažući

95 “Article XII Orderly Transfer of German Population”, u: *Agreements of the Berlin (Potsdam) Conference, July 17–August 2, 1945*, <http://www.pbs.org/wgbh/amex/truman/psources/ps_potsdam.html> (21.2.2007).

96 Više o sovjetskoj praksi represije nad nacionalnim manjinama: Terry Martin, “The Origins of Soviet Ethnic Cleansing.” *The Journal of Modern History*, 70 (December 1998): 813-861.

97 “Tito – P. Dapčeviću”, u: Vladimir Dedijer, *nav. del.*, knj. II, 1109. O razmerama ovih čišćenja vidi prilog Zorana Janjetovića *Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju drugog svetskog rata* u ovom broju *Hertica*.

98 O ritmovima ove institucionalizacije više u: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, 670-707. O sprovođenju agrarne reforme i etničkom poreklu agrarnih interesenata u: Momčilo Pavlović, *Srpsko selo 1945-1952. Otkup*, Beograd 1997, 30-34.

da uspeh agrarne reforme zavisi od veličine zemljišnog fonda dostupnog za distribuciju, Vukosavljević je skrenuo pažnju na Vojvodinu kao najzgodniji prostor za naseljavanje kolonista, i na pitanje njenog mađarskog stanovništva. Isticao je da bi uklanjanje dela Mađara iz Vojvodine ne samo garantovalo uspeh kolonizacije, već bi i stabilizovalo etničku sliku. Njegova istrajnost u nameri da se etničke granice zauvek utvrde i prilagode državnim bila je tako nepokolebljiva, da je izložio više varijanti: da se Mađari isele iz Bačke, da se isele samo iz graničnog pojasa i rasele po unutrašnjosti, pa čak i da se deo Bačke pripoji Mađarskoj, a u nju presele ostali Mađari iz Jugoslavije.⁹⁹ Ovaj plan nije sproveden u delo, verovatno zbog komplikacija koje bi njegovim izvođenjem nastale u Mađarskoj, u kojoj su bile trupe Crvene armije, ali ostaje dobar pokazatelj pravaca etnopolitičkog razmišljanja karakterističnih za period.

Još je šire koncipiran dokument naslovljen *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, nastao novembra 1944. iz pera profesora Vase Čubrilovića.¹⁰⁰ Čubrilović se ovim dokumentom, pisanim početkom novembra 1944, preporučio rukovodstvu NOP-a kao stručnjak za agrarno i manjinsko pitanje. Obimom nevelik, ovaj jezgrovit opis istorijskog razvoja manjinskog pitanja se kroz presek aktuelne situacije slio u predlog politike prema manjinama, predstavljajući tako sintezu u kojoj se susreću brojni elementi jednovjekovnog naučnog proučavanja i etnopolitičkog delanja. Proizišla iz ratnog haosa bez presedana, podstaknuta sličnim projektima koji su se pripremali ili izvršavali širom Evrope, ova se sinteza odražava u Čubrilovićevom tekstu i u pojmu “etnički čistog”, prvi put nepobitno upotrebljen u ovom dokumentu. On predstavlja destilovanu političku filozofiju upravljanja državom i društvom putem zaposedanja teritorija i raseljavanja ljudi.

Pristupajući ovom problemu iz istorijske perspektive, Čubrilović je razvijao Cvijićeovu analogiju o južnoslovenskoj kući na drumu, skrećući pažnju na neželjene podstanare, koji su u njoj stvorili svoja “etnička ostrva” – Nemce, Mađare, Albance, Italijane i Rumune. Čubrilović je smatrao da je širokogrud pristup Kraljevine Jugoslavije prema manjinama doveo do njihovog političkog osveščivanja, nelojalnog držanja, a naposljetku i ratne izdaje. Posebno je skretao pažnju na izdaju nemačke,

99 Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, 97-3-35, *O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke*. Vukosavljevićev uticaj na razvoj srpske i jugoslovenske etnologije, ali i sociologije, opisuje Ivan Kovačević, *n.d.*, 157-281.

100 Tekst Vase Čubrilovića *Manjinski problem Nove Jugoslavije* objavljen je u ovom časopisu. Original je pohranjen u Arhivu Srbije (AS), Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Srbije G16, fascikla 1.

mađarske i albanske manjine, praveći pri tom određene gradacije, deleći kolektive na manje i više podobne čišćenju. Mađari su mu, prime rice, izgledali manje krivima od Nemaca. Bio je uveren u opravdanost kolektivne kazne za nemačku manjinu, i sa pravom je pretpostavljao da njegovo mišljenje nije usamljeno: "Mi se možemo slagati i ne slagati u pojedinim pitanjima državne politike, ali smo danas svi složni u jednom, da sa folksdojčerima u Jugoslaviji treba jednom za uvek prečistiti račune". *Prečišćavanje* računa je značilo *čišćenje*: "Bez sumnje posle ovih strašnih nasilja što ih uz pomoć domaćih Nemaca počinise Nemci iz Rajha po slovenskim zemljama, Sloveni imaju puno pravo, da traže čišćenje svojih zemalja od folksdojčera". Čubrilović je takođe diferencirao odnos prema Albancima, kontrastirajući aktivnost Albanaca sa Kosova "junačkom držanju pravih Albanaca iz Albanije... simpatije koje mi osećamo prema narodu u Albaniji, ne smeju nas omesti da raščistimo račune sa kvislinškim razbojnicima Kosova i Metohije". Svoju ocenu ponašanja Nemaca, Mađara i Albanaca zaključuje: "Iz gore napisanih redaka vidi se, da su se tri glavne manjinske grupe u Jugoslaviji, same odrekle svojih građanskih prava i stupajući otvoreno neprijateljski prema državi u kojoj žive. Zato su izgubili pravo da se i dalje zovu naši građani. Njih treba ukloniti iz naše države, jer su to i zaslužili".

Veza između čišćenja i etniciteta je tako čvrsto uspostavljena, a imala je predstavljati mnogo više od slepe odmazde. "Tu mržnju i neutoljivu želju naših masa da raščiste sa manjinama, treba konstruktivno iskoristiti", smatra Čubrilović i iznosi niz "dubokih državnih razloga koji nas prisiljavaju da iskoristimo ovaj rat i rešimo pitanje iseljavanja manjina". Etnički obezbediti vojvođansku žitnicu, plodne doline Pologa, Kosova i Metohije, kontrolisati srednje Podunavlje i vardarsko razvođe balkanskih reka, za njega su prioriteti. Upozorava: "Mi ne smemo da imamo iluzija o pitanju budućeg razvitka odnosa u Evropi. Ovaj strašni rat teško da će biti poslednji. Mi ćemo i dalje ostati na raskrsnici svetova, zato i opet izloženi prvom udarcu u nekom novom ratu. Stoga je dužnost ljudi, koji upravljaju sudbinom svih zemalja, da sada već predviđaju sve mogućnosti i osiguraju ih od ponavljanja događaja iz ovog rata". Etnički, privredni, stratejski i geopolitički rezoni vodili su ga ka neumoljivom zaključku: "Demokratska Federativna Jugoslavija može imati mira i osiguran sigurni razvitak samo onda, ako bude *etnički čista*, i ako rešenjem manjinskog pitanja jednom za uvek ukloni uzroke trvenja između sebe i susednih država".

Pokušavajući da za svoj projekat animira komunističko rukovodstvo, Čubrilović je isticao da "uslovi za taj posao vrlo su povoljni", taktički primećujući da "prvi bratski Sovjetski Savez primenjuje još pre rata ovu metodu u rešavanju manjinskih pitanja". Konstatovao je da je

globalni kontekst povoljan, čak jedinstven: “Prvo što moram da kažem po tom pitanju, to je ovi ratovi su najugodniji za rešavanje tih problema. Oni kao kakva bura, hujeci preko država čupaju korene i raznose narode. Ono, zašto bi u mirno doba trebale decenije i vekovi, za vreme ratova svršava se za koji mesec i koju godinu. Ne treba da se varamo. Želimo li da rešimo to pitanje, možemo ga rešiti samo sad dok je rat”. Jedinstvenost situacije stvara posebnu odgovornost: “Općenito uzevši, kad se i imaju u vidu svi elementi o kojima smo govorili, mi nikada nismo imali povoljnije uslove za rešenje manjinskog pitanja, nego u ovom trenutku. Ovisi od širine pogleda, uviđavnosti i energije ljudi, što odlučuju sudbinom naših naroda, hoće li se to pitanje pravilno rešiti. Duboko sam uveren da oni shvataju značaj celog problema, i da će znati pristupiti njegovom rešavanju. Zato i pišem ove redove”.

U pravom naučnom duhu, posle ukazivanja na značaj opšteg problema, Čubrilović se posvetio konkretizaciji. Koje teritorije čistiti od kojih manjina? “Po pitanju važnosti naroda koje treba iseliti, mišljenja sam, da treba uzeti red: Nemci, Mađari, Arnauti, Italijani, Rumuni... za nas je važno očistiti Nemce, Mađare iz Vojvodine, a Arnaute iz Stare Srbije i Makedonije”. Čubrilović je bio svestan da se ova operacija mora izvesti tokom rata, i da nije moguća bez mera ekstremne represije. Predvideo je čišćenje zastrašivanjem, oduzimanje manjinskih prava, zaplenu imanja, vojne sudove, koncentracione logore i hitnu kolonizaciju ovog prostora južnoslovenskim stanovništvom. Neke je adute zadržao i u rukavu: “Neću da ulazim u detalje kako to treba izvoditi. Ako bi se ovo stanovište načelno usvojilo, od sveg srca bih stavio na raspoloženje svoje znanje i svoja iskustva Vrhovnoj komandi narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda za izradu detaljnih planova po tom pitanju”.

Obimom nevelik, ovaj jezgrovit opis istorijskog razvoja manjinskog pitanja se kroz presek aktuelne situacije slio u predlog politike prema manjinama, predstavljajući tako sintezu u kojoj se susreću mnogobrojni elementi jednovjekovnog naučnog proučavanja i etnopolitičkog delanja. Proizišao iz ratnog haosa bez predsedana, podstaknut sličnim projektima koji su se pripremali ili izvršavali širom Evrope, Čubrilovićev tekst predstavlja destilovanu političku filozofiju upravljanja državom i društvom putem zaposedanja teritorija i raseljavanja ljudi koji ih nastanjuju. Nesumnjivo uveren da ispunjava najvišu patriotsku dužnost, autor je svoj referat zaključio rečenicom koja još jednom podvlači mračno ishodište jednog dugog trenda etnopolitičke misli: “Može biti nikad neće nam se pružiti ovakva prilika da svoju državu napravimo *etnički čisto* našu.”

Vladimir Petrovic

ETHNICIZATION OF CLEANSING:
SCHOLARLY LEGITIMIZATION OF REPRESSION

Summary

The article is researching on the development of the phrase “ethnic cleansing” in Serbian language. It furthers the existing research, which is mostly situating the phrase in the context of the Yugoslav crisis and war in Bosnia. The first usages of the phrase “ethnically pure” are located in the projects of national homogenization made in the course of the Second World War. They are interpreted as the outcome of the long process in which the term *cleansing*, used in the second half of the 19th century and in the first half of the 20th century to denote the removal of the political obstacles and opponents, got ethnicised under the influence of the human sciences. This explosive cocktail of power and knowledge, science and violence, typical for high modernity, is tracked in the interwar plans for the solution of the issue of minorities. Second World War is seen as a catalyser which provided the context for the articulation of the projects of the forced homogenization of society, in which the minority groups seemed an obstacle to be removed.

Key words: “Ethnic cleansing”, “ethnically pure”, ethno-politics, national homogenization, repression.

Branko Popović – *Žena s devojčicom*, 1906–1912.